

МОНГО АЧ ХОНДЕРГЕЙ ОРТУМАК НИИТИ БИЛИГ ШКОЛАЗЫ

В е р а Б а й л а к ---
а м г ы у е н и н м а а д ы р ы

Класс башкызы:
Монгуш Н.Ю.

2013 ч

1941-1945 гг

Таан-оол ХЕРТЕК

**Вера БАЙЛАК—
амгы үениң маадыры**

- Сорулгазы:

Ада-чурттун Улуг дайынынын киржикчизитыва эки турачы, гвардейжи, старшина, маадыр- ие Вера Чулдумовна Байлакты оореникчилерге ханы таныштырар.

Бистин аравыста чурттап,ажылдап чоруурунга чоргаарланып,хундулээр чорукка кижизидер.

Дерилгези: ИКТ (компьютер)

слайдыда янзы-буру чуруктар

Открыткада чуруктар

Таан-оол Хертектин ному

«Вера Байлак--- амгы уенин маадыры»

Вера Чильдимовна Байлак

ССРЭ-же дерзии дайзын халдаан

- 1941 чылдын июнь 22 –де дан адып орда,фашистиг Германиянын диджинге чедир чепсегленген 190 дивизиялыг,3 мун ажыг танкылыг, 5 мун самолеттуг болгаш оске-даа хыдыкчы чепсектерлиг кончуг сур-кучулуг шерии ССРЭ-нин барыын чугунден оор ёзу-биле халдаан.
- Советтиг Ада-чурттун кырынга дайыннын халаптыг кара булуду диргелип келген.Совет Эвилелинин хой национал чону Торээн чуртунун хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу,аас-кежиктиг амыдырал-чуртталгазы дээш немец эжелекчилерге удур ыдыктыг дайынче,чангыс кижиге дег, бир демниг, тура-сорукуг кодурлуп унгеш,маадырлыг демиселче кирген...

ТАР бир дугаар деткээн

- Совет Эвилелинин бир дугаар деткикчизи Тыва Арат Республика болган.
- ТАР-нын Улуг Хуралын 1941 чылдын июнь 23-те эрттирген. Оон ажылынга киржири-биле бугу кожууннарнын толээлери Кызылга чедип келген. Анаа тыва чон ССРЭ-нин хамаарышпас чоруун болгаш хосталгазын камгалаар ыдыктыг херекке тыва улус кезээде беленин медеглээннер. ССРЭ-нин Чазаанга ТАР-нын Улуг Хуралы Декларацияны хулээп алган. Ол тоогулуг документиде айытканы болза: «Тыванын арат чону бодунун революстуг намынга, чазаанга баштадып алгаш, фашистиг халдакчыларны туюлунга чедир чылча шаап, тиилээр дээш демисежип турар совет улустун ол демиселинге бодунун амы-тынын хайырлавайн, бугу-ле бар кужу болгаш аргалары-биле киржиринге белен»

Улуг Хуралдын шиитпири:

- 1 Кызыл хоорайнын дыштанылга парыгынын Ногаан театрынга хой киржикчилиг митинг 1941 чылдын июнь 23 болган
- 2 Совет Эвилелинге бугу талалыг дузаны чедирер дугайында Декларацияны хулээп алганын чыылганнарга ТАР ТК-нин Чингине секретары С.Тока дыннаткан

Чоннун саналдары:

- 1 Совет улуска бугу талалыг деткимчени чедирер
- 2 Ада-чурт ССРЭ-нин хамаарышпас чоруун камгалаары-биле боомонгузун тудуп алгаш, дайзынга удур чаалажып киреринге беленин чугаалааннар
- 3 Декларацияны чангыс эп-сеткилдиг деткээннер

Ол уеде орлан-шоваа, хой-ниитичи, сонуургаачал Байлак Ооржак Чоон-Хемчик кожууннун Хайыракан школазынга кижизидикчи башкы болуп ажылдап турган. Дайын эгелээн дугайында медээни ол дыннааш, оскелер-биле бир домей дувурей берген. Бо дугайында ада-иезинге Байлак дыннаткан.

«Улуг айыыл диргелип келгени ол-дур аа. Шеригде акыларын дайынга киржири-биле чоруй барбас чуве бе, уруум»-деп, Чулдум Ооржак дораан-на чугаалаан.

Ол уеде Чулдумнернин уш оглу Данзы-Белек, Комбуй, Канчыыр-оол Араттын революстуг шериинге албан эрттирип турганнар.

Акылары

Динишаш, 1910-1911-ж. 1-к. 1-б. 1-к. 1-б.

Чоон-Хемчик кожуунга болуп эрткен митингиге

Ада-чурттун Улуг дайыны эгелээни-биле холбаштыр Тыванын бугу кожууннарынга хой кижиге киржикчилиг митингилер болуп эрткилээн.

Анаа : 1 Кызыл Шеригге дайынчы аъттарны, аъш-чемни,
идик-хеп аймаан белекке бээрин

2 Дайынга эки тура-биле киржир кузелин илереткеннер

Митинг киржикчилеринин аразындан хып дээн чалыы назылыг оолдар,кыстар: Байлак Ооржак-Хайыракан

Амаа Монгуш- Бажын-Алаак

Хондергейден: Бурзекей Сат, Дончут Куулар, Сарыглар Канчыыр-оол, Часкал Сарыглар дээш оон-даа оскелер эки тура-биле Ада-чурттун Улуг дайынынга киржир кузелин чыылган чонга чарлап дыннаткаш,кожууннун шериг столунун даргазынга аттарын бижидип алырын дилеп турганнар.

*Вера Байлак
19 харлығы*

...

Дайын эгелээнинден бээр 1 чыл четпээнде безин, 1942 чылдын апрельде Тыванын чону

1. 50 ажыг вагон моон белээн фронтуга чедирген.

Ол-ла чылдын август айда 2-ги моон белекти чедирген, 28 мун дайынчы аътты фронтуге чоруткан.

Ниитизи-биле: 5 эшелон (300 ажыг вагон) белекти,

50 мун дайынчы аъттарны

3 миллион акша

бугу тыпкан алдын курлавырын

26 мун ажыг баш малды болгаш материалдыг база

моральдыг дузаны чедирген.

Бо бугу совет улуска улуг деткимче болган.

Фронтуже уделге

- 1 1943 чылдын август 31 де тыва эки турачыларны фронтуже удээринге тураскааткан митинг болган.
- 2 Тыванын эки турачы оолдар,кыстарын фронтуже удээринин байырлыг ёзулалы 1943 чылдын сетябрь 1-де Чазак(амгы Улуг Хуралдын) бажынынын чанында шолге болган.

Байлак Ооржактын характеристиказы

Байлак Чулдум уруу Ооржак ТАР-нын Чоон-Хемчик кожууннун Хайыраканга 1924 чылда торуттунген. Тыва националдыг. Аревэ кежигуну. Шеригнин дайынчы белеткелин чедиишкинниг эрткен. Шериг чажыдын камгалап шыдаар. Санитар албанынга ажылдап болур. Чурумнуг,дыннангыр. ССРЭ-нин болгаш ТАР-нын намнарынын болгаш чазактарынын херээнге бердинген.

Овур-хевири

Байлак Ооржактын дурт-сыны кыска, мага-боду биче болгаш шимченгир, аваангыр, дидим, куштуг, быжыг тура-соруктуг дээрзин баштайгы тулчуушкун уезинде коргускен.

Кашпагай кыс берге тулчуушкун уезинде безин чазылган октардан камгаланып унгеп-союп чорааш, балыгланганнарга эмчи дузазын шыдаар шаа-биле чедирип турган.

ССРЭ-нин хамаарышпас чоруун болгаш хосталгазын камгалаар дээш тыва араттарнын мурнундан Ада-чурттун Улуг дайынынга Тыванын шылгарангай оолдары, кыстары киришкеш, орденнер болгаш медальдар-биле шаннатканнар.

Байлак Ооржак дайын чоруур мурнунда Чадаана девискээринге турган лама-башкы Соржу Сатка чеде бергеш, салым-чолунга хамаарышкан шо- толгени салдырган.

« Куске чылдыг, 6 ногаан менгилиг, чопшул, торелзирек, ажилгыр, ак сеткилдиг, бай болур, оруун ак, буян-кежиктиг кижидир сен. Ырак-узак орук чоруур, берге, айыылдыг моондактарга таваржыр хиредир сен, ону шыдажып эртер кучу-куш, тура-сорук сенде бардыр, озал-ондак чок, онча-менди чанып кээр-дир сен»- дээни бадыткаанын амгы уеде коруп, билип турар бис.

Сактыышкындан узунду

Назы-харым улгаткан,85 ажыр база бердим.Бо хой чылдарнын дургузунда дайын-чаага-даа кириштим,олум-чидимни-даа кордум,кылбаан-тутпаан ажылым-даа чок торел чонумга,ажы-толумге,салгакчыларымга хооретпейн чугаалаар мен.

Ада-чурттун Улуг дайынынче хып дээн кончуг аныяк назын уезинде онгагай арын-шырайлыг,турза узун,тутса моге,омак-хоглуг,оюн-баштак,ыры-шоорлуг,эрес-дидим дайынчы эш-оорум шуптузун оске оранче чоруй барганынга сагыш-сеткилим хомудап чор мен. Оор-онер оорунден чааскаан арттарга,дыка –ла берге чуве-дир.Сагыжымга эштеримнин дайын шолунге кайгамчыктыг маадырлыг чоруун,тайбын иштин чылдарында толептиг ажил-ижинин дугайында хой-ле сактыышкыннар кижиге бажынга кирер-дир.Оларнын чараш овур-хевирлери,аттары,маадырлыг чоруктары кезээ монгеде уттундурбас.Оларны торээн чуртуда,торел чону-даа кажан-даа утпас – деп дайыннын, Куш-ажылдын Маадыры,маадыр-ие чугаалап орар.

Эки турачыларны алдаржытканы

- 1 Тыва эки турачыларнын маадырлыг чоруун тураскааткан эвээш эвес номнарны, ырларны, шулуктерни, шиилерни чогааткан.
- 2 Ровно, Дубно хоорайларда кудумчулар аттары база тураскаалдар тургускан.
- 3 Деражно суурнун ортумак школазында тыва эки турачыларга тураскааткан музей бар.
- 4 Кызыл хоорайда Тыва эки турачылар, Тулуш Кечилоол аттыг кудумчулар бар.
- 5 Кожууннарда, суурларда тураскаалдарны кылган, кудумчуларны ол девискээрнин аттары-биле адаан.
- 6 Вера Байлактын ады-биле Хайыракан суурнун бир кол кудумчузун адаан

Байлак Ооржак фронтудан чанып келген соонда, удаваанда ТАР эки тура-биле ССРЭ-нин составынга кирген. Моон ужурундан намнын биледин, совет хамаатыларнын торуттунген дугайында херечилелдерин кылыр ужурлуг болу берген. Ол уеде Байлак дайын шолунге берге уеде орус солдаттын Вера деп атты тывысканын чугулалап коргеш, эш-оорунун ынчаар адай бергенин барымдаалааш, улуг орус улуска тураскаадып, адын Вера деп солудуп алырын шиитпирлээн. Оон эгелээш бугу документилери Вера Чулдумовна Байлак болу берген.

Ол ылангыя аныяктарын кижизидилгезин экижидеринче кичээнгей салып чоруур. Хой санныг ужуражылгаларны школаларга, ооредилге черлеринге бодунун намдарын, корген-билгенин чугаалап бээр, ол кончуг ажыктыг боор.

Ада-чурттун Улуг дайынынын киржикчизи, тыва эки турачы, гвардейжи старшина Вера Чулдумовна Байлак 85 харлыг-даа болза адак-бышкаа ам-даа чиик, олут орбас, чыдын чытпас, кандыг-ла бир ажылды кылып чоруур. Аъдын мунупкаш, чайнын изиинде-даа, кыштын соогунда-даа хоюн кадарган, кажаада чаш анай-хураганын ажаап-тежээген турар.

Оон юбилейин таварыштыр ТР Чазак даргазы, хой удуртукчулар, торелдери, эш-оору байыр чедирип, бугу-ле чуулдерге экини кузээн.

База ол ышкаш башкы Галина Канчыыр-оол (торели)

Оон маадырлыг чоруунга дараазында шулукту чогааткан

Солдат кыска

Дайын,тайбын чуртталганы
Дадай дивээн,тооваан-даа.
Чуу-даа бергээ моондакталбас
Чулдум уруу Вера Байлак

Тыва чоннун чоргаар кызын,
Тываларнын ховар кызын
Делегейнин чону билир,
Дендии кайгап,мактап турар

Ажы-толу,уйнуктары
Аал сынмас озуп-мандаан,
Ажыл-ишке шупту ынак,
Авазын дозеп,салгаан.

Силерге бис могойдивис.
Силерге бис чоргаараар бис,
Силер биске Бурган силер!
Силерни бис дозексээр бис.

85-ти бээри берге,
Сергек,омак,чиик силер.
Аъттангаштын чоруптарга,
Аныяктарында-ла каар.

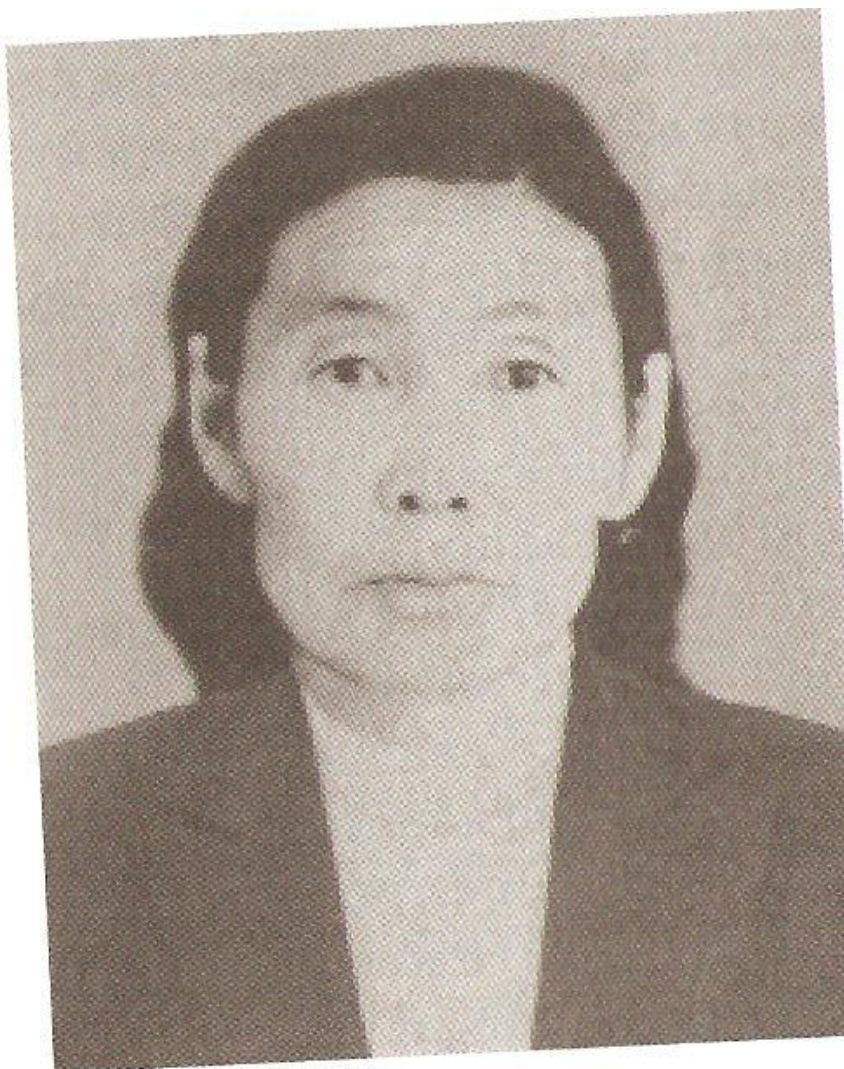
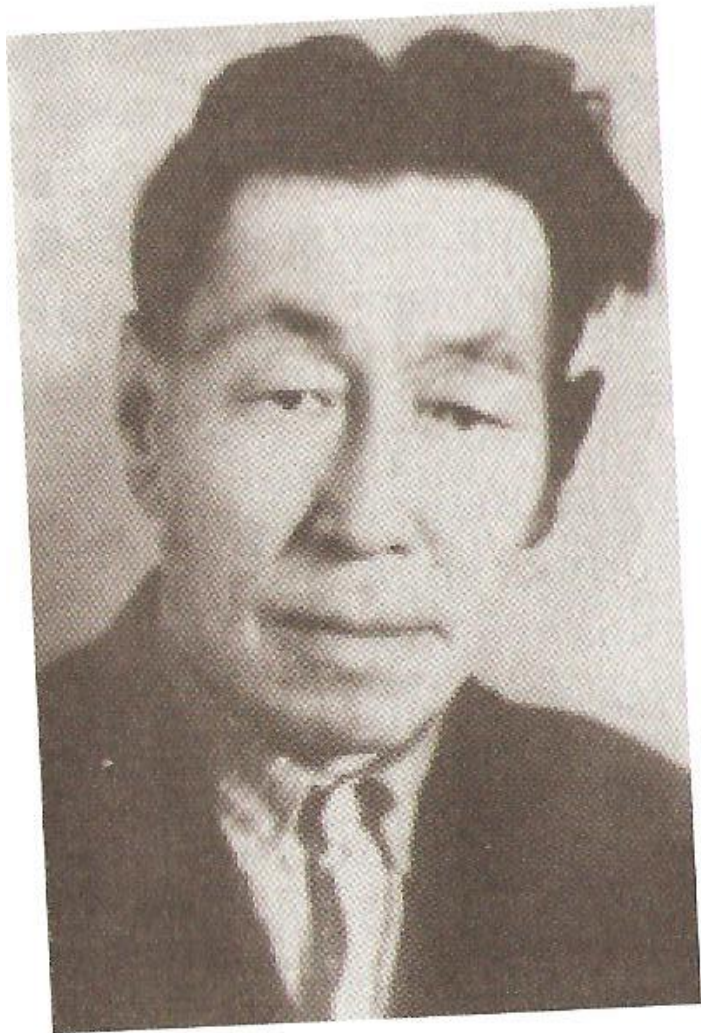
Чернин кыры Ортемчейге
Чеже-даа чыл чурттазын дээш
Черге чедир согурбушаан,
Чедишкинни кузедивис.

Вера Байлак –амгы уенин маадыры

1950 чылдарнын эгезинден бээр торуттунген,оскен чурту Хайыраканга ажылдай берген.Кодээ Советти 6 чыл даргалааш,колхозтун «Доргун» сут-бараан фермазынга ажылдап киргеш,коллективтин ажылын экижиткен.

Хой ажылын хогжудер сорулга-биле оонун ээзи Сарыглар Хапылак-биле малчыннап чорупканнар 10 чылдын дургузунда малчыннааш,мурнакчы хойжуларнын санынче киргеш,Тыва АССР-нин алдарлыг малчынны деп хундулуг атты тывыскан.

1980 чылда хундулуг дыштанылгаже унгеш,хуузунда дузалал жыл-агылыг чурттап чоруур.

ТР-ний Чазааны Даргазы Ш.В. Кара-оол, фронтуучу В.Ч. Байлак,
РФ-тин ОБЯ-нын сайыды С.К. Шойгу

С.К. Шойгу дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле

ТР-ний Чазааны Даргазы Ш.Д. Ооржактын эки турачы Вера
Байлакты хүлээп алган үезинде (2005 чыл)

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери Тиилелге хүнүнде
(2007 чыл)

Тиилелгениң 60 чылынга турсааткан Кызыл шөлге болган шериг парадынын киржикчилеринин аразында Вера Байлак (2005 чыл)

Москваның Кызыл шөлде Вера Байлак уйнуу эмчи Шончалай-биле (2005 чыл)

База бир уйнуу-биле кады

ТР-ний Чазааны Даргазы Ш.В. Кара-оол, фронтуучу В.Ч. Байлак,
РФ-тин ОБЯ-нын сайыды С.К. Шойгу

С.К. Шойгу дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле

ТР-ний Чазааны Даргазы Ш.Д. Ооржактын эки турачы Вера
Байлакты хүлээп алган үезинде (2005 чыл)

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери Тиилелге хүнүнде
(2007 чыл)

Туннели

«Шак мындыг маадыр херээжен кижиг Россияда безин шуут ховар» деп, чоннун чугаалажып турарында ундезин бар.

Дайыннын болгаш Куш-ажылдын Маадыры Вера Чулдумовна Байлак бистин аравыста чурттап, ажылдап чоруурунга чоргаарланыр, хундулээр, мактаар, адын алдаржыдар, улуу-биле ооруп четтиргенивисти илередир, тыва чоннун кайгамчыктыг кызы, толептиг огбевистин, эневистин ажыл-херээн уламчылаар, дозеп салгаар ыдыктыг хулээлгевиг бис.